

3. *Виноградов В. В.* Из истории изучения русского синтаксиса. – М., 1958.
4. *Гончаров В. И.* Филологическое наследие: классики славянского языкознания (К 175-летию НПУ им. М. П. Драгоманова). – К. : Реферат, 2009. (в соавторстве и под общей редакцией).

А н о т а ц і я

У статті міститься опис життєвого і творчого шляху видатного російського вченого, просвітителя і педагога XVIII ст., подано короткий огляд основних праць М. Г. Курганова.

Ключові слова: російський учений, педагог, життєвий і творчий шлях, російська мова, "Письмовник", М. Г. Курганов.

Annotation

The article describes the life and career of an outstanding Russian scientist, educator and teacher of the XVIII century, provides a brief overview of the major works of N. G. Kurganov.

Keywords: russian scientist, teacher, vital and creative way, Russian, folk speech, N. G. Kurganov.

Кабиш О. О.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

РОЗВИТОК СЕМАНТИКИ ЗАСТАРІЛИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

У статті проаналізовано зміни в семантичній структурі й функціонуванні застарілої лексики української мови. Особливу увагу приділено процесам ускладнення семантики аналізованих лексичних одиниць.

Ключові слова: застарілі слова, архаїзми, історизми, семантична структура слова, актуалізація.

Переорієнтація суспільної свідомості, звільнення від ідеологічних штампів і нашарувань, піднесення соціального престижу української мови, розширення її комунікативних функцій зумовлює стилістичне й семантичне переосмислення багатьох груп лексичних одиниць, які з різних причин перебували на периферії мовного вживання, зокрема застарілих слів (історизмів і архаїзмів). Актуалізація на сучасному етапі застарілих лексичних одиниць – цілком закономірним явище, адже процеси відродження мови вимагають нових лексичних засобів, а також переоцінювання й відтворення вже наявних мовних знаків як атрибутів культурно-літературної спадщини минулого.

В українському мовознавстві дослідженню специфіки функціонування історизмів та архаїзмів, розвитку їхньої семантики присвячено праці Л. Мацько, В. Русанівського, О. Тараненка, О. Стишова, Л. Струганець,

Г. Гайдученко, Д. Мазурик та ін. Проте незважаючи на великий інтерес науковців і значну кількість досліджень, ця тема й донині залишається актуальною, оскільки під впливом позамовних чинників у суспільстві з'являються й поширюються нові явища, реалії та поняття, для позначення яких використовуються вже наявні мовні знаки. Тому метою статті є з'ясування й аналіз значенневих модифікацій, що відбуваються в семантичних структурах архаїзованих лексем, та визначення тенденцій у зміні їх функціонування шляхом зіставлення лексикографічних праць української мови ХХ – початку ХХІ століття, зокрема “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка (далі СГ), одинадцятитомного “Словника української мови” (далі СУМ), “Словника іншомовних слів” за редакцією О. С. Мельничука (далі СІС-85), “Словника іншомовних слів” за редакцією Л. Пустовіт (далі СІС-2000 – П), “Словника іншомовних слів” С. М. Морозова та Л. М. Шкарути (далі СІС-МШ-2000), “Великого тлумачного словника української мови” 2001 року видання (далі ВТССУМ – 2001), “Великого тлумачного словника української мови” 2005 року видання (далі ВТССУМ – 2005), Короткого словника жаргонної лексики української мови” (далі КСЖЛУМ) та словника “Український жаргон” (далі СУЖ) Л. Ставицької.

Л. Мацько вказує на дві головні причини актуалізації застарілих лексичних одиниць: перша пов'язана з ідентифікувальною функцією слова, це повернення до активного вжитку слів разом із реаліями й поняттями, які вони позначають (*акція, акціонер, комерція, оренда*); друга зумовлена стилістичною трансформацією лексики, це розширення сфери використання слів, які в радянський період справді були рідковживаними, а нині активізувалися у зв'язку з посиленою увагою суспільства до української історії і мови (*тризуб, гривня, гетьман*) [3, с. 17].

Фактичний матеріал засвідчує, що нові значення розвинулися в багатьох архаїзованих номенах, різних за функціонально-стильовою віднесеністю, емоційно-експресивною, оцінною та нормативною кваліфікацією. Лексикографічні праці, що вийшли друком у різні періоди розвитку української мови, дають можливість точно встановити появу неосемантів у деяких застарілих словах. Наприклад, збільшення кількості лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) виявлено в семантичній структурі лексеми *універсал* “правительственное письменное распоряжение или объявление (отъ гетмана, полковника), адресованное к правительственнымъ учреждениямъ или къ народу” [4, IV, с. 340]. Тлумачення цього слова підтверджує те, що під час укладання СГ ця лексична одиниця вже належала до розряду історизмів (ідеться про часи гетьманщини в Україні). Зважаючи на семантизацію лексеми в лексиконах, що вийшли після СГ, можна точно встановити появу нового значення й період його функціонування – 17 – 18 рр. ХХ ст. Після припинення діяльності Центральної Ради в Україні слово перейшло до розряду архаїзмів, що засвідчено лексикографічними працями: *універсал*¹

“*іст.* 1. Розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) у XVII – XVIII ст. 2. Звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані 1917– 1918 рр. українською Центральною Радою” [2, с. 1507]. В основу похідного значення (2 ЛСВ) покладено спільну семантичну ознаку “документ”.

Варто зауважити, що слово *універсал*¹ знову актуалізувалося після підписання 2 серпня 2006 року українськими політичними блоками та партіями “Універсалу національної єдності” й поповнило суспільно-політичну лексику сучасної української літературної мови.

Розвиток нових значень у застарілих словах нерідко зумовлює перегрупування ЛСВ в їх семантичних структурах. Співвідношення між різними значеннями багатозначного слова, як відомо, детерміноване зовнішніми чинниками: зменшенням у житті мовного соціуму ролі певних предметів чи явищ, які позначались прямими значеннями цих слів. На перший план висуваються новоутворенні ЛСВ, часто не лише з прямим, але й переносним значенням. Так, на основі порівняльного аналізу словникових статей СГ, СУМ та ВТССУМ-2001, ВТССУМ-2005, ВТССУМ-2007 простежуємо різнотипні семантичні зміни в семантичній структурі слова *аудитор*. СУМ фіксує цю лексему з двома ЛСВ: *аудитор* “*заст.* 1. У дореформених семінаріях – учень, призначений учителем перевіряти, як вивчили урок його товариші. 2. *дорев.* Прокурор” [5, I, с. 72]. Найсучасніші словники кодифікують слово *аудитор* з трьома значеннями, подаючи на першому місці нове похідне, з яким це слово вживається у сфері економіки: “1. *екон.* Фінансовий інспектор, контролер. 2. *заст.* У дореформених семінаріях – учень, призначений учителем перевіряти, як вивчили урок його товариші. 3. *дорев.* Прокурор” [2, с. 46]. Отже, відбулося не тільки ускладнення семантичної структури слова *аудитор*, а й перегрупування його ЛСВ, унаслідок чого перше місце посіло новоутворене значення, найбільш актуальне на сучасному етапі розвитку суспільства.

Багато загальноживаних лексичних одиниць, що після Жовтневої революції перемістилися до застарілої лексики, з часом переосмислилися й почали функціонувати з новими, нерідко негативно забарвленими значеннями. Це здебільшого архаїзми, що позначали соціальні явища, назви посадових осіб, назви установ та закладів тощо, які зникли разом з номінованими ними реаліями. Деякі похідні конотативно марковані значення, на нашу думку, не мають зв’язку з твірними. Так, слово *вельможа* в СГ подається як нейтральне з 1 ЛСВ – “Вельможа” [4, I, с. 133]. За радянських часів воно перемістилося до пасивного словникового запасу, а потім повернулося у мовний ужиток з негативно-оцінним значенням: *вельможа* “1. *заст.* Знатна й багата особа, що займала високу державну або придворну посаду (у феодальних та буржуазних державах). 2. *ірон.* Про пихату, чванливу людину” [5, I, с. 324]. З таким самим семантичним

наповненням фіксують його й найсучасніші словники української мови [1; 2]. Подібні семантичні зміни простежуємо, наприклад, у слові *лакей*.

Більшість нових конотативно маркованих значень утворилося внаслідок метафоризації первинних. Лексема *лакей* у СГ також фіксується як нейтральна з одним значенням: “Лакей” [4, II, с. 342], радянські лексикони засвідчують появу нового оцінного значення, подаючи таку семантизацію: *лакей* “1. Слуга у панів або при ресторані, готелі (у поміщицькому та буржуазному побуті). 2. *перен., зневажл.* Людина, яка підлабузнюється, вислужується перед ким-небудь; підлабузник” [5, IV, с. 438]. Вважаємо, що переносне значення утворилося на основі метафоричного перенесення за функціональною подібністю, оскільки спільною для обох значень є семантична ознака “*служити кому-небудь*”. Очевидно, під впливом семантичних та стилістичних трансформацій, яких зазнало слово *лакей*, з'явилися нові переносні пейоративні значення й у словотвірних дериватах *лакейський, лакеювати (лакействувати)* [5, IV, с. 438]. Лексема *лакеюватий* [4, II, с. 342] повністю архаїзувалася, бо її вилучено із сучасних словників (див. ВТССУМ-2001, с. 479).

Розвиток конотативно маркованих значень у семантичних структурах застарілих слів не завжди пов'язаний з певними соціальними причинами. Нові емоційно-забарвлені значення, як переносні, так і прямі, нерідко постають у зв'язку з бажанням мовців надати виразності, емоційної образності висловлюванням. Так, набули нових конотативно маркованих значень, наприклад, слова *баталія, бомонд*. Порівняймо їх семантизацію в словниках різних темпоральних зрізів: *баталія* “Сраження, битва” [4, I, с. 32] – *баталія* “1. *заст.* Бій, битва, бойовище. 2. *розм., ірон.* Сварка, бійка” [5, I, с. 110]; *бомонд* “*заст.* Вишукане аристократичне товариство” [5, I, с. 216] – *бомонд* “*заст.* Вишукане аристократичне товариство // *жарт.* Про пересічних людей, які, не склавши собі ціни, відзначаються пихою і зверхнім ставленням до інших” [2, с. 92]. Сучасна мовна практика засвідчує, що слово *бомонд* знову почало вживатися в мовленні з первинним значенням, окрім того, дедалі частіше на його основі творяться стійкі словосполучення: *політичний бомонд, партійний бомонд*. Проте ці зміни ще не відображено в словниках української мови.

Багато застарілих слів зазнали дії двох процесів генералізації значень – ускладнення семантики внаслідок появи семантичних неологізмів та розширення змістового обсягу, вираженого словом. Як слушно зауважують українські лінгвісти, між цими двома видами розвитку семантики немає чітко вираженої межі [12, с. 224], бо вони можуть поєднуватися в одних і тих самих словах. Так, цікаву семантичну історію має слово *бурса*. Зафіксоване в СГ з трьома ЛСВ (“1. Низшее духовное училище, бурса. 2. Стадо, куча (животныхъ). 3. Толпа, гурьба, группа, партія” [4, I, с. 114], воно не тільки розширило своє значення за рахунок уведення в семантичну структуру нових ЛСВ, а й розширило семантичний обсяг. СУМ та ВТССУМ-2001 фіксують ці

зміни, подаючи лексему з таким семантичним наповненням: *бурса* “1. Чоловіча духовна школа у XVIII – XIX ст. 2. Гуртожиток при такій школі. 3. *діал.* Юрба, гурт. // Табун, зграя” [5, I, с. 260]. Як бачимо, сучасні словники засвідчують узагальнення основного номінативного значення та розширення його семантики (1 ЛСВ), оскільки *бурсою* з часом почали називати не тільки нижчу, а взагалі будь-яку чоловічу духовну школу (втратилася диференційна ознака); кодифікують значення, яке утворилося від прямого номінативного на основі метонімічного перенесення (2 ЛСВ); об’єднують в один ЛСВ (у ВТССУМ-2001 – 3 ЛСВ) два діалектні значення (у СГ – 2 ЛСВ та 3 ЛСВ), в основі яких, на нашу думку, лежить кількісна ознака (спільна сема “сукупність”). У сучасному молодіжному середовищі лексема закріпилася й функціонує з конотативним значенням “*мол., ірон.* Будь-який навчальний заклад (школа, ПТУ, університет тощо)” [9, с. 60], яке постало внаслідок подальшого узагальнення та розширення понятійної основи прямого номінативного значення (у сучасному розумінні *бурса* – це будь-який навчальний заклад не тільки для чоловіків, а й для осіб як чоловічої, так і жіночої статі). СІС-85 та ВТССУМ-2005 констатують термінологізацію лексичної одиниці *бурса* й фіксують значення, що функціонує у сфері анатомії (У СІС-85 кодифікується з ремаркою *анат.*): “4. Суглобова слизова сумка” [2, с. 103]. Термінологічне значення, на нашу думку, утворилося за деякою функціональною та зовнішньою подібністю від первісного значення слова: *бурса* – “лат. *bursa* – гаманець, торба, від грец. *βύρσα* – зідрана шкіра, міх” [6, с. 137]. СІС-2000-П засвідчує розщеплення слова *бурса* на омоніми: *бурса*¹ “1) у середні віки – гуртожиток для бідних студентів університетів; згодом – гуртожиток при духовному навчальному закладі; 2) назва духовного училища, семінарії; 3) збірна назва вихованців бурси – бурсаків” та *бурса*² “*анат.* слизова сумка, замкнений щілинний простір (у місцях прикріплення м’язів, між сухожиллях і кісткою) наповнений тягучою рідиною. Зменшує тертя, полегшує рух м’язів” [8, с. 193]. Така семантична неідентичність спостерігається в кодифікації багатьох інших архаїзованих номенів у різних лексикографічних працях.

Застарілі слова нерідко стають джерелом поповнення соціально маркованої лексики. За спостереженнями Л. Ставицької, архаїчні лексичні одиниці поповнюють жаргонний словник через тексти художньої літератури. Так, на думку дослідниці, завдяки письменнику Л. Кононовичу відродилося слово *драб*, яке походить від застарілого слова *драбант* [11, с. 322]. У літературній мові слово має такі значення: “*заст.* 1. Охоронець можновладної особи або солдат, що охороняє командуючого. 2. Офіцерський денщик у козацьких військах. 3. Учений манежний кінь” [5, II, с. 403]. На основі 1 ЛСВ розвинулося нове значення, що вживається в професійному мовленні міліціонерів – “*міл.* Охоронець” [10, с. 127].

Яскравим прикладом “міграції” хронологічно маркованих слів до жаргонного словника української мови є також слова *бурса*, яке ми

аналізували вище, та *бурсак* (“вихованець бурси (в 1 знач.)”) [5, I, с. 260], що під впливом лексеми *бурса* зазнало експресивної метафоризації й почало вживатися молодіжному середовищі зі значенням “*мол., ірон.* Студент, учень (найчастіше про учнів ПТУ)” [10, с. 71].

Отже, в семантичних структурах застарілих лексичних одиниць української мови відбуваються різнотипні семантичні й стилістичні трансформації. Інноваційна семантика розвинулася в багатьох застарілих словах, неоднакових за функціонально-стильовою віднесеністю, емоційно-експресивною, оцінною й нормативною кваліфікацією. Більшість лексем, зазнавши семантичних модифікацій, змінили сферу свого функціонування.

Численні факти зміщення семантичного наповнення архаїзованих лексичних одиниць засвідчують, що лексична система мови має невичерпні резерви для безперервного розвитку свого словника. Дослідження особливостей змін у семантичній структурі та функціонуванні застарілої лексики дає багатий матеріал для повного й глибокого опису сучасного стану функціонування української мови.

Л і т е р а т у р а :

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
3. *Мацько Л.* Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці) // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15-20.
4. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – Т. 1-4. – К. : Довіра – Рідна мова, 1996.
5. Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1-11. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
6. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – Вид. друге, випр. і доп. – К. : Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.
7. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов Л. М., Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
8. Словник іншомовних слів / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
9. *Ставицька Леся.* Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3 200 слів і 650 стійких словосполучень. – К. : Критика, 2003. – 336 с.
10. *Ставицька Леся.* Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
11. *Ставицька Л.* Арго, жаргон, сленг : Соц. диференціяція укр. мови. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
12. *Стишов О. А.* Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації). – 2-ге вид., переробл. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.

Аннотация

В статье проанализированы изменения в семантической структуре и функционировании устаревшей лексики современного украинского языка. Особое внимание уделяется процессам усложнения семантики анализированных лексических единиц.

Ключевые слова: *устаревшие слова, архаизмы, историзмы, семантическая структура слова, актуализация.*

Annotation

The article analyzes changes in the semantic structure and functioning of the vocabulary of modern Ukrainian language. Particular attention is paid to complications analyzed lexical semantics.

Keywords: *outdated words, archaisms, historicism, semantic structure of words, actualization.*